

Орен Ялчын

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ САЯСИЙ ФАКТОРЛОР

Орен Ялчын

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ В КЫРГЫЗСТАНЕ

Oren Yalchin

POLITICAL ACTORS IN KYRGYZSTAN

УДК: 327.2+323.1+341+325.24

Макалада Кыргыз Республикасынын саясий процесстерине катышкан саясий акторлорго анализ кылынды. Дүйнөлүк геосаясатта тигил же бул саясий чечимдердин кабыл алынышында саясий акторлордун ролу чоң. Кыргызстанда дагы салттуу классикалык жана заманбап, жаңы саясий акторлор саясий процесстерге жигердүү катышуу менен өлкөнүн ички жана тышкы саясатынын жүргүзүлүшүнө катышууда. Актордун саясий акторлорго токтолушунун себеби Кыргыз Республикасы өзүнүн ички жана саясатында чет өлкөлөр менен мамиле түзүү, эл аралык уюмдар менен кызматташууну ишке ашырууда. Борбордук Азия аймагындагы геосаясий стратегиялык объект катар Кыргызстан дүйнөлүк державалар менен эл аралык уюмдардын көңүлүн өзүнө бурууда. Мында саясий акторлор мамлекет, саясий, диндик, мамлекеттик эмес уюмдар, массалык маалымат каражаттары активдүү катышууда.

Негизги сөз: Кыргызстан, геосаясат, саясат, актор, мамлекет, уюмдар, партия.

В статье анализируются политические акторы, вовлеченные в политический процесс в Кыргызской Республике. Велика роль политических акторов в мировой геополитике в принятии того или иного политического решения. В Кыргызстане также традиционные классические и современные, новые политические акторы активно вовлекаются в политический процесс и в проведение внутренней и внешней политики. Причина акцента автора на политических акторов заключается в том, что Кыргызская Республика во внутриполитических отношениях осуществляет отношения с зарубежными странами, сотрудничество с международными организациями. Как геополитический стратегический объект в Центральной Азии, Кыргызстан привлекает внимание мировых держав и международных организаций. Наряду с государственными, политическими, религиозными и неправительственными организациями, СМИ активно участвуют в качестве политических акторов.

Ключевые слова: Кыргызстан, геополитика, политика, актор, государства, организации, партия.

The article analyzes the political actors involved in the political process in the Kyrgyz Republic. The role of political actors in world geopolitics is great in making this or that political decision. In Kyrgyzstan, also traditional classical and modern, new political actors are actively involved in the political process and in the conduct of domestic and foreign policy. The reason for the author's emphasis on political actors is that the Kyrgyz Republic in its internal political relations carries out relations with foreign countries, cooperation with international organizations. As a geopolitical strategic object in Central Asia, Kyrgyzstan attracts the attention of world powers and international organizations. Along with state, political, religious and non-governmental organizations, the media are actively involved as political actors.

Key words: Kyrgyzstan, geopolitics, politics, actor, states, organizations, party.

Термин «актор» деген латын тилинен «actor, auctor» деген сөздөн алынган, которгондо кандайдыр бир иш кылган же белгилүү бир шартты түзгөн өкүлдү билдирет. Геосаясий актор «бул конкреттүү аймактарга жана мейкиндиктерге тиешелүү өздөрүнүн жеке түшүнүктөрүнүн алкагында белгилүү бир максаттарды иштеп чыгып, аларды ар кандай түрдө билдирип, адамдардын, уюмдардын жана аймактардын өз ара аракеттерин иретке келтирүү аркылуу мейкиндикке таасир тийгизген адамдар же түзүмдөр» [8, 355-6.].

Геосаясий процесстеги классикалык, салттуу акторлорго мамлекет, армия жана дин уюмдары кирет, ошол эле учурда жаңы, XXI кылымда дүйнөлүк саясатка таасир этип, түздөн-түз катышкан жаңы геосаясий акторлор дагы бар. Аларга: мамлекеттик жана мамлекеттик эмес эл аралык уюмдар; улуттар аралык, глобалдык корпорациялар; эл аралык экстремисттик топтор; массалык маалымат каражаттары кирет [7, 167-168-66.].

Эң негизги геосаясий актор – мамлекет. Мамлекеттин саясаты анын эл аралык мамлелерин аныктоо менен улуттук (мамлекеттик) кызыкчылыктарга жараша саясат жүргүзөт.

Кыргыз элинин геосаясаттагы улуттук кызыкчылыктарынын эң негизгиси дүйнөлүк коомчулуктун Кыргызстанды геосаясий, социалдык-экономикалык жана стратегиялык багыттарында өз алдынча өз тагдырын чече турган саясий субъект катары таануусу болгон. 1990-жылдын 15-декабрында Кыргыз ССР Жогорку Совети «Кыргыз Республикасынын Жогорку Совети: Кыргызстандын элинин эркин билдирип, адам укуктары менен эркиндигин ар тараптан камсыз кылуу үчүн, Кыргызстан элинин эркин, саясий, экономикалык, социалдык жана руханий өнүгүүсүнө кам көрүп» [2] Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгүн салтанаттуу жарыялаган. Бул документтин кабыл алынышы Кыргызстандын элинин тарыхындагы чоң бурулуш болгон. Анда Кыргыз Республикасы эл аралык мамилелерде өз алдынча субъект катары улуттук кызыкчылыктардын чегинде тышкы саясатын аныктоого, чет мамлекеттер менен дипломатиялык алакаларды түзүп консулдук өкүлчүлүктөрдү ачууга, соода мамилелерин түзүүгө укуктуулугу, Республиканын аймагы кол тийгис жана

ИЗВЕСТИЯ ВУЗОВ КЫРГЫЗСТАНА, № 2, 2021

элдин макулдугусуз өзгөртүлүшү жана пайдаланышы мүмкүн эместиги айтылган [2].

Москвада 1991-жылдын Августундагы окуядан кийин парламенте «Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы жөнүндөгү декларация» кабыл алынган. Ал эми, 1991-жылы 8-декабрда Белорусия, Россия жана Украинанын мамлекет башчылары Көз карандысыз Мамлекеттердин Шериктештигин түзүү боюнча чечим кабыл алган. 1991-жылдын 21-декабрында Алматыда мурунку 11 союздук республиканын мамлекет башчылары КМШны колдоп, анын курамына киришкен. Ушул тарыхый окуядан кийин Эгемендүү Кыргыз Республикасын дүйнөлүк коомчулук, мамлекеттер тааный баштады. Дүйнөдөгү 130дан ашык мамлекет менен дипломатиялык өз ара мамиле түзүлгөн.

Мамлекеттин геосаясаттагы кызыкчылыктар анын идеологиясы менен дал келиши зарыл. Постсоветтик мамлекеттердин эгемендик мезгилин башындагы улуттук кызыкчылыкты камтыган идеологиясында окшоштуктар болгон. Ошол эле учурда ал идеология улуттун, мамлекеттин салттуу маданиятына ширелештирилген. Алсак, эгемендүү Кыргызстандын тарыхындагы мамлекеттик идеология «Манастын жети осуяты», «Жаңы доорго кырк кадам» ж.б. программалардын негизинде аткарылган.

Мамлекеттин саясий институтта кирген саясий акторлор: бийлик бутактары, саясий партиялар, коомдук, диндик, бейөкмөт уюмдары, саясий лидерлер мамлекеттин саясатына активдүү катышуу менен ага таасирин тийгизе алышкан.

КР Баш мыйзамы боюнча бийликтин бутактары каралып, аныкталган. Мыйзам чыгаруучу бийлик бул – Жогорку Кеңеш. СССРдин мезгилиндеги Кыргыз ССР Жогорку Совети 1993-жылы кабыл алынган КР Баш мыйзамын негизинде трансформацияланган «Жогорку Кеңеш» мамлекеттин мыйзам чыгаруу органы катары негизделген. Кыргыз Республикасынын Баш мыйзамынын 76-беренесининде «Жогорку Кеңеш – Кыргыз Республикасынын парламенти – мыйзам чыгаруу бийлигин жана өз ыйгарым укуктарынын чегинде контролдук функцияларын жүзөгө ашыруучу жогорку өкүлчүлүктүү орган»[1] - деп белгиленген.

Жогорку Кеңеш же КР парламенти саясий процесстерге элдин атынан активдүү катышкан саясий институт. Эгемендүүлүк жылдарында Кыргызстандын тарыхында бир катар тарыхый чечимдерди кабыл алды. Айрыкча геосаясий кырдаалдагы КР палаталарынын Тоолуу Карабахтагы чыр-чатактарды чечүүдө КМШ өлкөлөрүнүн Парламенттер аралык ассамблеясынын алкагында жигердүү иш алып барган. Кыргызстанда 2015-жылдагы март, 2010-жылдагы апрель, 2020-жылдагы октябрдагы саясий окуяларынан кийин өлкөдөгү саясий туруктуулукту калыбына

келтирүүдө чоң роль ойногон. Жогорку Кеңеш өзүнүн тарыхында бир нече этаптарды басып өткөн жана мамлекеттеги бардык саясий окуяларга шайлоочулардын атынан пикирин билдере турган элдин бийлиги.

Демократия ык коомдук өнүгүүнүн бир белгиси альтернативдик саясий ойлордун, пикирлердин болушу. Мамлекеттеги плюралисттик саясий пикирдин орун алышына саясий партиялардын ролу чоң.

Өткөн кылымдын 80-жылдарынын экинчи жарымынан баштап Кыргызстандын саясий турмушу бир партиялуулуктан баш тартып көп партиялуулукка өтүп, саясий партиялардын мамлекеттин ички жана тышкы саясатындагы орду бекемдеди. Юстиция министрлигинен каттоодон өткөн 200дөн ашык саясий партия бар. Алар бийликтин бардык бутактарында атаандаштык менен иш алып баруусуда. Алсак, 2000-жылдагы Президенттик шайлоого «Алга Кыргызстан» (А.Акаев), «Ата Мекен Социалисттик партиясы» «Ө.Текебаев», «Кыргызстан социал-демократтар партиясы» (А.Атамбаев), «Кыргызстан эл партиясы» (М.Эшимканов), «Эркин Кыргызстан» (Т.Бакир у.), «Кыргызстан укук коргоо кыймылы партиясы» (Т.Акунов) катышкан. Ал эми, 2010-жылдагы ЖКтин V чакырылышына шайлоого 29 саясий партия катышып, 5 партия жеңишке жетишкен [4]. Саясий партиялар геосаясаттагы актор катары ири алдыда өздөрүнүн алдына койгон милдеттери менен айырмаланат [8, 369-б.] Алардын программалары кандай актордук ишмердүүлүктү камтый турганын аныктоочу геосаясатка, эл аралык мамилелер боюнча концепциялардын камтылышы менен мүнөздөлөт. Албетте, партия лидерлеринин көз караштары, ишмердүүлүгү дагы өзгөчө роль ойнойт. Алсак эгемендүү Кыргызстандын тарыхында саясий акторлорго А.Акаев, К.Бакиев, Ө.Текебаев, А.Атамбаев, Ф.Кулов, А.Масалиев, Ө.Бабанов, А.Мадумаров ж.б.у.с. партия лидерлери киришет. Заманбап геосаясаттагы мамлекеттик кызыкчылык мамлекет лидерлеринин мүнөзүнө, көз караштарына, айлана-чөйрөгө, дүйнөгө болгон көз караштарынын тереңдигине, өз өлкөсүнүн кызыкчылыктары менен мүмкүнчүлүктөрүн талдай билгендигине, кармаган стратегиялык доктринасына жараша аныкталат [8, 290-б.].

Дүйнөлүк практикада өлкөнүн саясий турмушуна саясий партиялар менен бирге бейөкмөт жана дин уюмдары дагы активдүү катышат. Кыргызстандагы саясий процесстерге жигердүү катышкан акторлордун бири мамлекеттик эмес (бейөкмөт) уюмдары (МЭУ).

XX кылымдын экинчи жарымынан баштап дүйнөлүк геосаясаттын алкагында мамлекеттик эмес уюмдар пайда боло баштаган. Постсоветтик өлкөлөрдө мындай уюмдар СССРдин ыдырашы менен жайыла баштаган. Алардын айрымдары дүйнөдөгү коомдук-

саясий процесстердин өнүгүүсүнө активдүү катышуу менен дүйнөлүк геосаясатка таасир этүүдө [8, 350-351-66.].

Демократиялык коомдо мамлекеттик эмес уюмдардын көбөйүшү мыйзам ченемдүү көрүнүш. Мамлекеттик эмес уюмдар «бийлик түзүлүштөрү менен социалдык чыр-чатактарды чечүүдө кызматташып, инсандардын, жарандардын демилгелерин жүзөгө ашырып, көптөгөн учурларда бийлик органдарынын жана саясий партиялардын ордун алмаштырышат, муну менен алар саясий тутумду бийлик түзүлүштөрүнө трансформациялашат жана саясий тутумдун абалын туруктуу кылышат же, тескерисинче, бузушат» [9, 177-б.]. Бейөкмөт уюмдарынын ишмердүүлүгү саясий партиялардыкынан кескин айырмаланат жана айрым учурда бийликке, мамлекеттин саясатына оппозициялык маанайдагы о.э. башка өлкөлөрдүн, эл аралык уюмдардын буйурмасы менен дагы иштерди алып барышат.

Саясаттагы салттуу акторлордун бири бул – дин. Диндик уюмдардын мамлекеттеги коомдук-саясий туруктуулуктун сакталышына же анын бузулушуна олуттуу таасир тийгизе тургандыгын Эл аралык деңгээлдеги диндик уюмдардын иш аракеттери тастыктады.

Мамлекеттин Баш мыйзамы боюнча Кыргызстан диний эмес, демократиялык, укуктук мамлекет болуп саналат. КРда 260тын тегерегиндеги диндик уюмдар катталган. Өлкөдө ар кандай диндик багыттагы уюмдардын көптүгүнө карабай мамлекетте диндик уюмдардын кагылуушулары катталган эмес. Бирок, жарандарды динге тартуу маселесиндеги диндик уюмдардын, алардын айрым багыттарынын (мисс., «Хизб ут-Тахри-ал-Ислам») миссионердик иштеринин жандануусу мамлекеттин коопсуздугун тынчсыздандырбай койбойт. Жаңы саясий акторлордун катарында диндик экстремисттик уюмдардын ишмердүүлүгү мамлекеттерди, эл аралык абройлуу уюмдарды тынчсыздандырып, ага каршы бирге күрөшүү боюнча кызматташуу боюнча өз ара келишимдер түзүлгөн..

Салттуу саясий акторлордун бири болгон армиянын эң негизги милдети элдин, мамлекеттин тынчтыгын, бүтүндүүлүгүн сактоо болуп эсептелет. Мамлекеттин коопсуздугундагы эң негизги проблема чек ара маселеси.

Мамлекеттин өз алдынча, суверендүүлүгүн таануудагы геосаясаттагы талаптардын бири мамлекеттин чек араларынын бекемделиши. КРнын чек арасы түндүгүнөн жана түндүк-чыгышынан Казахстан, батышынан Өзбекстан, түштүк-батышынан жана түштүгүнөн Тажикстан, түштүгүнөн жана түштүк-чыгышынан Кытай менен чектешет. Чек аранын жалпы узундугу 4505 кмге созулат.

Мамлекеттин чек арасын аныктоо саясатта эл аралык укутук негиздеги делимитациялоо жана демаркациялоо аркылуу чечилет. КР чек ара маселеси дагы Кытай менен 1996-1999-жылдар аралыгындагы сүйлөшүүлөрдүн негизинде чечилген жана эки мамлекеттин ортосундагы чек ара узундугу 1084,348 км түзөт. Коңшу Казахстан Республикасы менен 1998-2001-жылдагы сүйлөшүүлөрдүн негизинде чечилип, чек ара узундугу 1241,580 км түзөт. Ал эми Тажикстан жана Өзбекстан менен болгон чек аралардын 790 км бөлүгү далее талаш-тартыш боюнча [6, 97-б.]. Бул республиканын мамлекеттик коопсуздугуна дагы таасирин тийгизүүдө.

Коммунисттик идеологиядан баш тартуу, мамлекеттик түзүлүштүн куралышы менен салттуу мамлекеттик түзүлүштөгү структураны (СССРдин) сактап, анда ары геосаясий чөйрөдө өнүгүү мурунку постсоветтик өлкөлөрдүн дээрлик барынын башынан өткөн. СССРдин кулагандан кийин Кыргызстандын саясий турмушу бир катар оңдоп-түзөөлөрдү башынан өткөргөн: Коммунисттик партиянын жетекчилигинен баш тартуу, Президенттик башкаруу институтунун киргизилиши, саясий айдындагы партиялардын плюралисттик көз караштары, улуттук баалуулуктардын жогорулашы, улуттук аң-сезимдеги өзгөрүүлөр жана экономикалык кризис, андан чыгуунун жолдорун изденүү аракеттери (реформалар).

Эл аралык мамлелерди түзүүдө экономикалык кызыкчылыктар менен улуттук коопсуздук башынан алдыңкы планда болуп келген. Азыркы геосаясаттагы экономикалык абал капиталисттик өндүрүштүк мамилелерге жана капиталисттик идеологияга негиделиши анын геосаясаттагы жаңы өзгөчөлүгү катары бааласак болот. Жалпыга маалым болгондой капиталисттик жана социалисттик экономиканын тирешүүсүндө капиталисттик өндүрүштүк мамилелердин үстөмдүк кылышы базар экономикасына негизделген «жаңы дүйнөлүк тартипти» киргизди.

Кыргызстанда Эл аралык деңгээлдеги геэкономикалык акторлор (эл аралык ири корпорациялар) жок. Бирок, өлкөнүн экономикасын көтөрүүдө «Кээ бир мамлекеттер Бүткүл Дүйнөлүк Банк, Эл аралык Валюталык Фонд, Бүткүл Дүйнөлүк Соода Уюму сыяктуу эл аралык экономикалык жана финансылык институттар менен кызатташып, алардын мүмкүнчүлүктөрүнөн пайдаланууда. Мисалы, Европа Биримдиги Кыргызстандын социалдык коргоо секторун колдоо үчүн 2020-жылдын 17-февралында 5,75 млн. евро которгон. [5] Ал эми алган каражаттар боюнча Эл аралык Валюта Фондусуна болгон өлкөнүн карызынын (млн. АКШ \$) абалы: 1995-ж. – 124,45; 2000-ж. – 187,94; 2015-ж. – 2 060,48; 2020-ж. июнь айына – 2234,82 миллион долларды түзөт [3].

Бүткүл дүйнөлүк Банк менен ЭВФ эконикалык, глобалдык кризиске кабылган мамлекеттерге өзүнүн жардамын тынымсыз беришет. Бирок бул уюмдар финансылык жардам берүү менен эле чектелбестен белгилүү геосаясий шарттарды дагы коюушууда. Ошентип алар аймактын, мамлекеттердин, улуттардын коомдук-саясий турмушундагы процесстерге катышып жатат десек да болот.

Массалык маалымат каражаты заманбап, жаңы саясий акторлордун бири. ММКлардын геосаясаттагы негизги функциясы мамлекеттин, улуттун кызыкчылыктарын чагылдырышат, экономикалык жана саясий жактан күчтүү күчтөрдүн буйуртмаларын аткарышат ж.б. «ММКлар өлкөлөрдүн ичиндеги коомдук пикирдин калыптанышына, тигил же бул идеяды адамдардын аң-сезимине сиңирүүгө, социалдык жана башка топтордун маанайларына таасир тийгизүүгө, ошондой эле коомду жигердүү же тесерсинче тынч абалга келтирүүгө түрткү берет Мына ушул нерсе ММКлардын ишмердүүлүгүндөгү геосаясий элемент болуп саналат» [8, 358-б.]. ММКлардагы мындай мүмкүнчүлүк көп учурда негизги саясий акторлордун, мамлекеттин, геосаясатынын куралына аргасыз тартылууга алып келүүдө. Анын үстүнө айрым ММК түлөрү телевидение, интернет сайттары, газета, журнал ж.б.у.с. мамлекеттин же жеке саясий акторлордун менчиги болгондуктан алардын маалыматтарында ошол акторлордун позициясына басым жасалат. Ааламдашунун алкагында «ММКлардын техникалык мүмкүнчүлүктөрү, айрыкча электрондук маалымат каражаттарынын мүмкүнчүлүктөрү кеңейген сайын атаандаштык

да күчөп, ММКлар бара-бара эл аралык геосаясий процесстерди башкаруунун жана жөнгө салуунун эң натыйжалуу жана маанилүү механизимине» [8, 358-359-бб.] айланды.

Саясий акторлордун толук кандуу активдүү иштөөсүнө өлкөдөгү саясий абалдын таасири чоң. Эгемендүү Кыргызстандагы демократиялуу коомдук түзүлүш акторлордун иштешине жагымдуу шарт түзгөн.

Адабияттар:

1. КР Конституциясы. <http://kenesh.kg/ky/article/show/31/kir-giz-respublikasinin-konstitutsiyasi>
2. Декларация о государственном суверенитете Республики Кыргызстан.
3. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистикалык комитети. <http://stat.kg/kg/bazy-dannyh/>
4. КР Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча Борбордук комиссия <https://shailoo.gov.kg/kg/>
5. КР Финансы министрлигинин сайты. <http://minfin.kg/novosti/novosti/evrosoyuz-perevel-575-mln-evro-dlya-podderzhki-sek>
6. Адилбаев Ж.А. Кыргызстандын мамлекетинин чекарасынын калыптануу тарыхынан / Эгемен өлкө. Демократиялуу коом. Эркин атуул. - Б., 2016. -96-106-бб. - 97-б.
7. Васильев С.В. Геополитические акторы: сущность и типология // Известия Уральского федеративного университета. Серия 3. Том 112, №1., 2013. - С.167-180.
8. Гасанов А. М. Геополитика. - Баку: «Zərdabi LTD», 2012, - 688 с. - С. 369.
9. Токтоболотова С.А., Бекбоев А.А. Кыргыз Республикасында шайлоо системасынын трансформациялоонун жүрүшүндө өкмөттүк эмес уюмдардын катышуусу. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, № 10, 2019. - С. 174-178.